

Наукові школи та центри

УДК 911:001.89(477)

Сергій Шевчук

СТАНОВЛЕННЯ АКАДЕМІЧНОЇ ШКОЛИ УКРАЇНСЬКОЇ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ (1918 – 1964 рр.)

На основі архівних джерел проаналізовано особливості становлення та розвитку суспільно-географічної школи в Академії наук від моменту її заснування у 1918 р. до 1964 р., коли в структурі АН УРСР було відкрито Сектор географії. Зміст дослідження містить інформацію про загальні умови розвитку академічної школи суспільної географії в Україні та основні етапи її формування. Результати дослідження забезпечені аналізом організаційного оформлення наукової школи суспільної географії в Академії наук, формування її персонального складу та конкретних результатів суспільно-географічних досліджень.

Ключові слова: наукова школа, українська суспільна географія, Академія наук.

Serhiy Shevchuk. The formation of the academic school of human geography in Ukraine (1918 – 1964). *This article analyzes the characteristics of formation and development of human geography at the Ukrainian Academy of Sciences since its founding in 1918 until 1964, when the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR opened its Sector of Geography. This study provides information on the general conditions of the academic school of human geography in Ukraine and the main stages of its formation. Results of the study are based on an analysis of the organizational design of the scientific school of human geography at the Academy of Sciences, the formation of its personnel and the concrete results of human geographical research. From the beginning of the formation of the Academy of Sciences in Kyiv, work started on the organization of geographical research. Scientific substantiation of the Department of Geography was accomplished by the Academician P. Tutkovs'kyi. In the early years of the Academy, work began by the Commission on Country Studies, the Commission on the Study of Productive Forces, and the Commission on the Study of the National Economy of Ukraine. The last two were led by the Society of Ukrainian economists. Statutes were established for the Ukrainian Geographical Society. The beginning of fundamental geographic research in the Academy of Sciences is linked to Academician S. Rudnyts'kyi and his headship of the Department of Geography. By the end of the 1920s the Academy of Sciences emerged as a scientific institution of national importance, with an emphasis on Ukrainian studies, among which Geography had significant prospects for development. During the second half of the 1930s human geographic research in the Academy of Sciences was concentrated in the Institute of Economics and the Council for the Study of Productive Forces. The coordinator of economic-geographical research became the Academician K. Voblyi. The features of scientific work under conditions of evacuation from occupied Ukraine during Second World War are revealed. In the early postwar years, the Institute of Economics under the direction of Academician K. Voblyi achieved significant scientific results, including the first volume of the fundamental work on economic geography and the publication on the state of Ukraine's economy. Issues of economic geography were included in the main activities of the Academy, in particular the problems of development and distribution of economic activities, historical and geographical characteristics of the formation and distribution of economic activities and population distribution in Ukraine. The Institute of Economics studied the problem of distribution of the economy, the territorial distribution of productive forces, the prospects for development of economic geographic regions, the use of energy resources, etc. Economic-geographical studies at the Institute of Economics were conducted in all its divisions, but there was also a specialized Department of*

Economic Geography, which in 1950 was reorganized into the Department of Distribution of Productive Forces. The Council for the Study of Productive Forces, restored in 1947, became the focal point of scientific research to study large complex problems at the Academy. These were: the problems of development of the productive forces of Polissya, Chernivtsi, Zakarpattya and Crimea regions, and the development and specialization of Agriculture in the steppe zone of the Ukrainian SSR. Throughout the 1950s the organizational center of economic geographical research shifted from the Institute of Economics to the Council for the Study of Productive Forces.

Key words: *scientific school, Ukrainian human geography, Ukrainian Academy of Sciences.*

Вступ. Останніми десятиліттями вийшли друком окремі праці О. Маринича, Т. Мельниченко, Л. Руденка, М. Пістугна, О. Шаблія, П. Штойка та інших, присвячені особливостям становлення та розвитку академічних географічних досліджень в Україні. Питання історії географії в НАН України висвітлені у колективній праці “Географічна наука в Національній академії наук України” [1], яка вийшла у світ у 2009 р. за загальною редакцією акад. Л. Руденка. Водночас сьогодні ще чимало сторінок у розвитку української суспільної географії впродовж 20–50-х рр. ХХ ст. потребують свого дослідження, у науковий обіг залучено цілий ряд джерел з архівних фондів.

Хронологічні межі нашого дослідження охоплюють період від 1918 р., коли у Києві було засновано Академію Наук, до 1964 р., коли в її структурі було створено першу самостійну організаційну географічну одиницю – Сектор географії АН УРСР. Дослідження проведено на основі низки архівних документів, деякі з них залучено до наукового обігу вперше.

Аналіз джерельної бази дослідження. Основою для вивчення становлення географічної науки в Академії наук складає комплекс архівних джерел НБУ імені В. І. Вернадського. Серед них виокремлюється група джерел, що сформована з архівних фондів особового походження діячів української науки та документи, що утворилися в результаті діяльності установ Академії наук. Для історії української географії, цей комплекс джерел має особливе значення, оскільки до цього часу не залучені в науковий обіг. Це пов’язане з тривалим обмеженням доступу до архівних матеріалів, у першу чергу тих, які репрезентували українознавчі студії 1920–1930-х рр., а також певною “непрестижністю” досліджень у сфері історії географії в наукових колах українських географів. Разом з тим, саме у цей період було реалізовано ряд вагомих наукових досліджень у сфері суспільної географії, зроблено фундаментальні теоретичні узагальнення, видано значний масив літератури. Багато з них було у подальшому вилучено з наукового обігу, зліквідовано установи, де проводилися дослідження, а вчених репресовано.

Найбільшим за змістом комплексом джерел з історії академічної географічної науки довоєнного часу є архівні фонди НБУ імені В. І. Вернадського: Інституту Архівознавства (фонд 360 – Інститут економіки АН УРСР) та Інституту Рукопису (фонд X – АН УРСР). Виняткову наукову цінність мають документи Соціально-економічного відділу (циклу)

та його установ, зокрема Комісії по вивченню народного господарства України, Комісії по вивченню території Дніпрельстану, Комісії порайонного дослідження території України.

Період 1930-х рр. найменш забезпечений джерелами. Найголовнішими причинами цього є втрати значної кількості архівних документів у роки війни, а також репресивна політика радянського уряду й знищення цілого ряду документів. Неоціненне значення мають архівні фонди особового походження видатних учених України, оскільки значна кількість документів наукових установ і організацій АН, де проводилися географічні дослідження, на сьогодні є втраченими назавжди. Дослідження особових фондів дозволяє більш повно і всебічно висвітлити творчу спадщину науковців, розкрити приховані за офіційними документами складні шляхи становлення наукових шкіл в українській суспільній географії, проаналізувати їх досягнення та усвідомити значення як культурного феномену. Особові архівні фонди містяться в Інституті рукопису та Інституті архівознавства НБУ імені В. Вернадського. В Інституті рукопису – це фонди № 38 (К. Воблій), № 157 (І. Рибачок), № 176 (О. Лапоногов), в Інституті архівознавства – фонди № 2 (Л. Яснопольський), № 20 (П. Першин), № 191 (О. Шліхтер). До цієї ж групи джерел відносимо особові справи діячів української науки, які працювали в Україні упродовж 1920-х – на початку 1930-х рр., що містяться у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України) (фонд № 166), а також матеріали архівно-слідчих справ репресованих українських географів (архів СБУ, Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО України) – фонд 263; Державний архів Харківської області (ДАХО) – фонд № 6452 тощо).

Малозабезпеченим документами є розвиток української суспільної географії у роки Другої світової війни, а інформативність наявних архівних джерел носить фрагментарний характер. Інформація про діяльність академічних установ міститься а архівному фонді НАН України та ЦДАВО. Документи про діяльність в умовах окупації наукових товариств (НТШ у Львові, Харківського наукового товариства) містяться у фондах ЦДАВО, Центрального державного історичного архіву (ЦДІА) м. Львова та ДАХО.

Вклад основного матеріалу. З самого початку функціонування Академії наук задумувалася як система наукових установ, котрі повинні були серед іншого досліджувати також

соціально-економічне життя українства та сприяти його покращенню[2]. Перші організаційні структури в межах Академії формувалися у рамках Українського наукового товариства (УНТ). До складу секції географії та антропології УНТ в 1920 р. входили О. Алешо, Артюх, В. Дубяньський, В. Різніченко, П. Тутковський, Носів, Л. Чикаленко. Упродовж 1918–1921 рр. відбувалася розбудова структури Академії в межах її статуту. Кожний напрям досліджень очолював провідний учений, який керував відповідною кафедрою (акад. К. Воблій – кафедрою прикладної економіки, акад. С. Рудницький – географії, акад. П. Тутковський – геології). Для проведення досліджень під керівництвом цих вчених передбачалося створення науково-дослідних установ (інститутів, лабораторій, комісій). При-нагідно варто зазначити, що кафедри в АН на відміну від кафедр у структурі Народного комісаріату освіти (НКО) не були окремими організаційними структурами, а лише репрезентували певний напрям наукових досліджень. Кафедральний поділ наукових дисциплін в АН зберігався до 1934 р. Розширенню спектру наукових досліджень в межах АН певною мірою сприяли науково-дослідні кафедри в структурі НКО, на базі окремих з них були згодом створені науково-дослідні інститути. Однак ідея радянського уряду щодо переведення академічних установ до складу цих кафедр-інститутів так і не була реалізована, а самі кафедри згідно з “Планом організації науки в УСРР” [3] підпадали під реорганізацію.

Наукове і практичне обґрунтування утворення кафедри географії в структурі УАН здійснив П. Тутковський ще в 1918 р. У записці до Комісії щодо вироблення законопроекту про УАН він визначив географію як “самостійну науку про обличчя Землі в його сучаснім стані, яка вивчає факти і явища в обширах літосфери, гідросфери, атмосфери і біосфери з погляду розподілення їх в просторі і їх генезису” [4]. Вказуючи на необхідність географічних досліджень в УАН, П. Тутковський звернув увагу Комісії на той факт, що порівняно з іншими країнами Європи територія України з географічного погляду майже не досліджена, слабо представлені в Україні і знання з основних напрямів географічної науки, зокрема антропогеографії. Серед причин такого стану вчений називав відсутність в Україні Географічного товариства і той факт, що навіть у науковій літературі з географії України панує чимало недостовірних відомостей, а більш-менш солідні праці з географії України є майже невідомими у світі. Кафедра географії УАН мала постати як авторитетний науковий осередок для усесторонньої розробки як загальної географії, так і географії України. Поряд з кафедрою географії планувалося також розгорнути окремо роботу кафедри історичної географії України.

Уже на початку 1920-х рр. важливим осередком розвитку географічних досліджень у структурі УАН стала Комісія краєзнавства, яку було засновано наприкінці 1922 р. в складі академіків

А. Лободи, О. Фоміна, І. Шмальгаузена і М. Птухи. Згодом до складу Комісії увійшли також акад. П. Тутковський, проф. Г. Кривченко, проф. К. Дубняк та інші відомі діячі української науки[5]. Комісія відразу розпочала збір літератури з краєзнавства, були встановлені наукові зв'язки з місцевими краєзнавчими осередками Житомира, Чернігова, Полтави, Харкова та Одеси. Так, у Харкові та Одесі було відкрито власні Комісії краєзнавства під керівництвом відповідно проф. Д. Зеленина і проф. С. Дложевського. У 1924 р. в Полтаві було відкрито науково-дослідну кафедру краєзнавства. Упродовж 1923–1924 рр. Комісія збирала детальну інформацію про понад 200 краєзнавчих осередків та розпочала роботу з підготовки до друку “Покажчика краєзнавчих установ України”. В складі Комісії діяли секції географії, демографії, економічної географії тощо.

У травні 1924 р. ВУАН затвердила Статут Всеукраїнського географічного товариства при ВУАН [6]. Головною метою діяльності Товариства було визначено здійснення усесторонніх наукових досліджень природи та населення України, а також популяризація результатів цих досліджень. Серед пріоритетних напрямів досліджень було визначено фізичну географію, антропогеографію, економічну географію й статистику України. Незважаючи на велику організаційну і підготовчу роботу, Географічне товариство так і не розгорнуло своєї роботи. Разом з тим, ще у 1920 р. в Києві було зорганізовано Товариство українських економістів у складі трьох секцій: економічної географії, статистики і кооперації. У 1929 р. Товариство нараховувало 139 членів, 25 членів-кореспондентів і 12 членів-співробітників. Головою Товариства був акад. К. Воблій, заступником – проф. Г. Кривченко, членами Президії – професори А. Ярошевич і А. Синявський, секретарем – О. Лапоногов.

З поміж проблем, над якими працював економічний цикл ВУАН у 1920–1930-х роках, реалізуючи в т. ч. економіко-географічні проекти, варто назвати: комплексне планування господарства України, порайонне розміщення продуктивних сил, спеціалізацію і комбінування виробництва в системі порайонного планування, а також розміщення і розвиток тваринництва, зернового й цукробурякового господарства [7]. У другій половині 1920-х рр. потужними осередками економіко-географічних досліджень у складі ВУАН були комісії з: вивчення продукційних сил, вивчення народного господарства України, дослідження території Дніпрельстану, краєзнавства тощо. Під керівництвом акад. Л. Яснопольського Комісії з вивчення продукційних сил та дослідження території Дніпрельстану мали вагомі результати досліджень у сфері економічної географії території Промислового Придніпров'я. Важливим етапом розвитку економіко-географічних досліджень у ВУАН стало відкриття у 1927 р. Комісії з вивчення народного господарства України під керівництвом акад. К. Воблого. Завданням комісії було вивчити

умови та фактори розвитку господарства України, його місця в структурі світового господарства, історико-географічні особливості розвитку окремих галузей господарства, перспективи їх розвитку та взаємозв'язки між собою [8]. Уже в перший рік роботи Комісії у 1927 р. вона мала досить солідні результати діяльності. Так, проф. Г. Кривченко завершив працю над темою “Еволюція сільського господарства на Україні з середини XIX століття до наших днів”, видрукував працю “Нарис світового господарства”; Л. Бобир-Бухановський вивчав економічну географію цукрової промисловості України, акцентуючи увагу на її сировинній базі, видав другий том праці “Буряківництво на Україні”; С. Ісаак'ян досліджував особливості галузевої та територіальної організації шкіряної промисловості країни, підготував до друку працю “Смність шкіряного ринку України”; О. Лапоногов працював над темою “Зернове господарство України”; Н. Середя – “Лісова промисловість України”; іншими членами комісії було підготовлено до друку такі праці, як “Перспективний план розвитку цукрової промисловості Київщини” (проф. Є. Сташевський), “Капітальне будівництво в промисловості України” (В. Шпанбок), з проблем розвитку господарства та районування території Полісся (проф. А. Ярошевич).

На особливу увагу заслуговує діяльність “Комісії для вивчення продукційних сил України”, яка займала окреме, своєрідне місце з-поміж інших установ як самої ВУАН, так і поза її межами, що визначалося характером та напрямками її робіт. Цю комісію було засновано ще у 1919 р. під головуванням акад. В. Вернадського, який мав досвід керівництва такою комісією при Всеросійській Академії наук. Він намагався надати новоствореній комісії характеру науково-дослідної установи, яка б об'єднувала низку інших академічних установ і мала своїм завданням комплексно досліджувати продуктивні сили. Проте Комісія у зв'язку з від'їздом акад. В. Вернадського з Києва, так і не змогла розгорнути свою повноцінну діяльність і фактично припинила своє існування, хоча формально її ліквідовано не було. Новий період діяльності Комісії розпочався у 1926 р., коли було утворено тимчасову Комісію під головуванням акад. П. Тутковського, що мала підготувати ВУАН до участі у всесоюзному З'їзді по вивченню продуктивних сил. Однак, у зв'язку з тим, що акад. П. Тутковський відмовився бути головою Комісії, новим головою було обрано акад. Л. Яснопольського. До складу Президії Комісії входили також акад. К. Симінський, акад. Є. Оппоков, проф. Г. Де-Метц, проф. А. Ярошевич. Уже на початку 1927 р. цю тимчасову Комісію було перетворено у постійну, спочатку при соціально-економічному відділі ВУАН, а згодом – безпосередньо при Президії ВУАН. До складу комісії було запрошено видатних діячів у різних галузях дослідження продуктивних сил [9]. Основу наукової тематики Комісії з перших днів її роботи склали проблеми сировинної бази господарства України як основи для переформатування структури

господарства країни з типово аграрної в аграрно-індустріальну. Серед головних напрямів діяльності Комісії стали питання господарської оцінки продуктивних сил. Організаційна робота Комісії була зосереджена на зборі й координації наукових сил, що вивчають природу, населення і господарство території України. Комісія працювала також над методологічною уніфікацією підходів до вивчення природно-ресурсного потенціалу території України. Упродовж 1927–1928 рр. Комісія розробляла комплексну тему “Буре вугілля УСРР”, проводила дослідження в галузі цукрової промисловості, птахівництва, хмелярства, гончарного кустарного промислу. З 1929 р. комплексною темою, над якою працювала Комісія була тема “Проблеми Правобережжя”. Загалом головні зусилля членів комісії були направлені на дослідження географії промисловості та спеціалізації господарства економічних районів УСРР.

Якісно новий етап розвитку географічних досліджень у ВУАН розпочинається в 1929 р., коли академіком ВУАН за спеціальністю “географія” було обрано С. Рудницького. З його ім'ям пов'язаний початок роботи кафедри географії у червні 1929 р., яка працювала у Харкові, де акад. С. Рудницький очолював НДІ географії та картографії. Упродовж першого року роботи акад. С. Рудницький підготував до друку фундаментальну працю з історії землезнання, а також опрацював ряд проблем з географії України. На засіданні природничо-технічного відділу ВУАН він виступив з доповіддю про тераси порожистої ділянки Дніпра, подав до друку першу частину праці “Знадоби до морфології Дніпрового сточища”, а також оголосив друком фундаментальну працю “Проблеми нинішньої західної границі Східної Європи”, написав географічний нарис про Західну Україну [10]. За ініціативи акад. С. Рудницького у грудні 1929 р. Комісію краєзнавства, за рішенням Ради ВУАН, було реорганізовано у Комісію з природничо-географічного краєзнавства.

Елементи географії населення і розселення та етногеографії України в роботі ВУАН у 1920-х рр. були представлені серед напрямів роботи Інституту демографії (акад. М. Птуха) та Музею антропології та етнології імені Ф. К. Вовка (з 1929 р. – акад. С. Рудницький). Варто також зауважити, що статут Соціально-економічного відділу ВУАН передбачав функціонування кафедри господарчої (економічної) географії, однак вона так і залишилася вакантною аж до моменту чергової реорганізації ВУАН [11].

Загалом на кінець 1920-х рр. АН постала як фундаментальна наукова установа загальнодержавного значення з акцентом на українознавчих дослідженнях, в якій досить великі перспективи розвитку мала й географічна наука. АН стала осередком національної думки і перетворилася на потужний науковий центр. Але саме тоді на її долю випали тяжкі випробування, коли почали розгортатися репресії щодо наукової інтелігенції. Постійні організаційні реформи в АН, що супро-

воджувалися репресивною політикою радянського режиму, тяжко відбилися на українській географії загалом і долі її кращих носіїв зокрема.

Уже з кінця 1920-х рр. перевагу серед пріоритетних напрямів досліджень в АН отримали природничо-технічні та прикладні дослідження, соціально-економічні ж підпадали під фронтальну ідеологізацію з метою “вивчення й обґрунтування радянського будівництва з позицій марксистсько-ленінської теорії” [12]. У межах структурних реорганізацій Соціально-економічного відділу в 1929 р. було створено Інститут економіки промисловості, а у 1930 р. – Інститут реконструкції сільського господарства. Разом з тим Комісію Краєзнавства було передано до Природничо-технічного відділу й перейменовано у Комісію природничо-географічного краєзнавства при Кафедрі географії під керівництвом новообраного академіка С. Рудницького [13]. Оскільки С. Рудницький був обраний академіком у 1929 р. і керував установою (УНДІГК), яка не входила до складу АН, то питання про передачу Інституту до Академії залишалось відкритим, так як це потребувало значних фінансових витрат.

Після чергової реорганізації АН у 1931 р. в ній було утворено два відділи (природничо-технічних і соціально-економічних наук). Так, у структурі природничо-технічного відділу серед інших функціонував географічно-геологічний цикл у складі 6-ти кафедр і 6-ти науково-дослідних установ), а в межах соціально-економічного відділу – економічний цикл у складі 8-ми кафедр, 3-х інститутів і 5-ти комісій. У такій структурі АН працювала лише до 1934 р., коли поділ на відділи і цикли було ліквідовано, а всі структурні одиниці підпорядковано безпосередньо Президії АН. У цьому ж році при Президії розпочала свою роботу Рада з вивчення виробничих сил, до неї приєднали Комісію Великого Дніпра. З початком радянської індустріалізації УРСР відбулася зміна й пріоритетів у розвитку науки – її першочергова переорієнтація на “виконання народногосподарських завдань” з акцентом на прикладні та технічні науки. На початку 1930-х рр. НКО спільно з Держпланом розробили план з керівництва науковою роботою в УРСР, який передбачав реконструкцію мережі науково-дослідних установ шляхом організації профільних інститутів. Ці заходи в цілому призвели до чіткої регламентації як теоретичних, так і прикладних наукових досліджень з особливою увагою на розробці комплексних проблем. Інтенсивний розвиток промисловості і пов’язане з ним освоєння природно-ресурсного потенціалу України надавали особливої ролі в системі установ АН Раді по вивченню виробничих сил, яка за своїм статусом прирівнювалася до науково-дослідного інституту, але фактично виконувала роль координуючого центру економіко-географічних досліджень. Згідно з Положенням про Раду вона підпорядковувалася безпосередньо Президії АН, а головним її завданням було планування експедиційно-дослідницької

роботи Інститутів АН і організація комплексних дослідницьких і експедиційних робіт [14]. До складу президії Ради входили академіки О. Шліхтер (голова), М. Світальський, О. Гольдман, Є. Оппоков, Є. Патон, С. Семковський та О. Фомін. У 1938 р. Раду було передано до складу Інституту економіки, проте уже в 1939 р. вона знову розпочала роботу як самостійний орган, на який покладалася функція координації науково-дослідних установ усієї АН. Головою Ради вдруге став академік О. Шліхтер, а після його смерті у 1940 р. обов’язки голови ради виконував член-кореспондент Є. Бурксер. Під час війни Рада не працювала, і лише у 1947 р. знову відновила свою діяльність.

Загалом досить скрутне становище економіко-географічної науки в АН на початку 1930-х рр. підтверджує той факт, що зі 104-х установ гуманітарного та соціально-економічного профілю на березень 1934 р. залишилося лише 10. Ситуація змінилася на кінець 1934 р., коли до структури АН було включено ВУАМЛІН (Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів) на чолі з академіком О. Шліхтером. У 1936 р. на базі Інституту економіки ВУАМЛІНу та Інституту сільськогосподарської економіки Наркомзему було утворено Аграрно-економічний інститут, який у тому ж році реорганізовано в Інститут економіки [15], до нього у 1937 р. було приєднано Інститут демографії та санітарної статистики. Головним завданням новоствореного Інституту економіки було визначено “узагальнення досягнень в галузі державного будівництва і розвитку народного господарства, розширення і поглиблення економіко-географічних досліджень” [16]. Структура АН у 1936 р. знову була реорганізована шляхом утворення трьох відділів: суспільних наук, математичних і природничих наук та суспільних наук. У структурі Відділу математичних і природничих наук серед інших було зорганізовано Геолого-географічну групу. Відділ суспільних наук на групі не поділявся. В такій структурі АН проіснувала до 1939 р.

Для цього часу характерні значні втрати географічного інтелектуального потенціалу України, що було наслідком політичних репресій радянського режиму. Особливо тяжко відбилися репресії на українознавчих галузях науки, таких як історія, географія та економіка. Більшість наукових тем в межах цих дисциплін були взагалі закриті, а їх організатори піддані репресіям. У грудні 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У ініціювало перед АН питання про виключення зі складу ВУАН академіка С. Рудницького. Директор Інституту економіки О. Асаткін у доповідній записці до ЦК КП(б)У від 30 січня 1937 р. [17] повідомляв, що “в результаті чисток в Інституті залишилося лише п’ять молодших наукових співробітників і три аспіранти ... які фактично не знайомі з елементарними прийомами науково-дослідної роботи... Журнал Інституту “Під марксистсько-ленінським прапором” не виходить ще з літа 1936 р., оскільки я звільнив його фактичного редактора професора Небиа... Такою є “готовність”

Інституту економіки до роботи на ідеологічному фронті...". Питання дефіциту наукових кадрів географів особливо загострилося в середині 1930-х рр. Оскільки Академія була знекровлена в результаті політичних чисток, чи просто фізичного знищення науковців, було прийнято рішення про створення Особливої кваліфікаційної комісії для присудження наукових ступенів без захисту дисертацій. Цій комісії підпорядковувалися підкомісії, зокрема підкомісія із соціально-економічних наук у складі академіків О. Шліхтера (голова), С. Семковського, М. Птухи та професора Є. Шабліовського. Показовим є той факт, що ця підкомісія за увесь час свого існування не присвоїла жодного наукового ступеня кандидата чи доктора наук. З кінця 1936р. вчені звання в АН присуджувалися лише після захисту дисертацій.

Напередодні Другої світової війни економіко-географічні дослідження в АН були зосереджені в Інституті економіки, в якому в цей час спостерігається скорочення багатотемності досліджень і повна переорієнтація на комплексне дослідження великих народногосподарських проблем. У 1940 р. у Львові на базі ліквідованого радянським режимом НТШ було утворено філії наукових установ АН. На момент ліквідації НТШ володіло значним науковим потенціалом, об'єднаним у трьох секціях – Філологічній, Історично-філософській із секцією Національної економіки та Математично-природописно-лікарській. Саме у складі останньої діяла Географічна секція. Науковий потенціал НТШ став основою для створення відповідних відділів та розвитку у них наукових досліджень. Відділ економіки очолив професор В. Огоновський.

Починаючи з другої половини 1930-х рр. Рада з вивчення продуктивних сил України АН УРСР ініціювала конференції з важливих питань розміщення промислового виробництва. Також було проведено конференції з проблем реконструкції Дніпра та ерозії ґрунтового покриву. Основними темами Ради у цей час були питання господарського використання місцевих видів палива і природної енергії УРСР, питання водного господарства УРСР, використання природних ресурсів Сивашу тощо [18].

Загалом в Україні у 1930-х рр. працювали групи учених економіко-географів, а також продовжували функціонувати наукові школи, які були створені у 1910 – 1920-х рр., які частково зберегли кадри та започатковані напрями досліджень.

На кінець 1930-х рр. для структури Інституту економіки було характерним те, що в ньому досить механічно поєднувалися різні напрями наукових досліджень. Це було результатом приєднання до Інституту різних груп як решток ліквідованих наукових установ АН УРСР. До складу Інституту входило два відділи: 1) відділ розміщення економіки з групами промисловості, сільського господарства та перепису населення і статистики, 2) відділ вивчення продуктивних сил УРСР з групами по вивченню розміщення корисних копалин і місцевих водних

ресурсів. Уже сама назва цих відділів свідчила про заплутаність структури Інституту. Саме тому за ініціативою Президії Інституту в кінці 1938 р. було затверджено нову його структуру у складі таких секторів: економічної географії, політекономії, економіки соціалістичної промисловості, економіки соціалістичного сільського господарства та радянської торгівлі. Провідні теми наукових досліджень Інституту склали проблеми розвитку і розміщення окремих галузей господарства, дослідження динаміки населення УРСР, господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу та освоєння водних ресурсів республіки. У 1938 р. Інститут виконав чотири фундаментальні теми: “Сільське господарство України за 20 років радянської влади” (к. е. н. П. Нагорний, к. е. н. В. Бондаренко, “Розвиток цукрової промисловості в УРСР” (с. н. с. В. Резніков), “Переписи населення СРСР” (к. е. н. П. Пустоход, акад. К. Воблий), “Динаміка соціально-виробничої структури населення УРСР” (акад. К. Воблий, І. Блайков, М. Карцев). Частково були виконані теми під керівництвом акад. О. Шліхтера “Розміщення та перспективи розвитку добувної та обробної промисловості на базі використання корисних копалин УРСР” і “Розміщення корисних копалин УРСР” [19]. Напередодні війни Інститутом економіки було підготовлено фундаментальний підручник для вищої школи з економічної географії УРСР, проведено ряд важливих досліджень з питань розміщення нових підприємств окремих галузей господарства, комплексно досліджено питання освоєння та використання водних ресурсів Донбасу. В 1940 р. Інститут економіки розпочав комплексне дослідження проблеми планування господарського комплексу УРСР – розміщення і розвитку продуктивних сил, економічного районування України. Розв'язання цієї проблеми почалося із великого циклу окремих робіт, об'єднаних загальною темою “Комплексний розвиток і розміщення галузей народного господарства УРСР”. В основу цієї тематики було покладено партійні директиви про комплексний розвиток основних економічних районів і про наближення промисловості до джерел сировини і районів споживання. Загалом дана тема була поділена на три частини. Перша була присвячена дослідженню наявності і розміщення трудових ресурсів УРСР. До другої частини належав ряд робіт щодо розвитку господарства в кожній з областей республіки. Третя частина включала 16 тем, в яких досліджувався розвиток і розміщення окремих галузей господарства: промисловості (металургійної, гірничодобувної, машинобудівної і т. д.) та сільського господарства (зернових і технічних культур, городництва, тваринництва) і товарообороту. Одночасно Інститутом було започатковано тему “Економіка УРСР в період відбудови народного господарства (1921 – 1925)”, присвячену історії розвитку галузей господарства України [20]. У 1940 р. у Львові після ліквідації НТШ і утворення відділів АН досить швидко були замінені місцеві керівники цих установ. З посади директора Відділу

економіки було усунено проф. В. Огоновського, а замість нього призначено Д. Гака. В цей часу відділі працювали с. н. с. І. Грабар, м. н. с. І. Ольховий, с. н. с. О. Степанів, М. Кучмак, с. н. с. П. Фрідман та інші. Відділ займався дослідженням питань розвитку та розміщення господарства Західної України.

Напередодні війни АН являла собою потужний науково-дослідницький комплекс, у межах якого були репрезентовані переважно всі фундаментальні галузі наукового знання, проте пріоритет робився на ті напрями науки, які визначалися господарськими потребами країни. З початком війни між Німеччиною і СРСР АН УРСР було евакуйовано в Уфу. Інститут економіки теж був повністю евакуйований, оскільки займався питаннями радянської економіки та статистики для партійних органів. На базі Відділення суспільних наук було утворено єдиний Інститут суспільних наук, до якого й увійшов Інститут економіки. В 1942 р. в АН УРСР було засновано спеціальну Комісію по відбудові господарства України, яку очолив акад. О. Богомолець, економічною секцією цієї комісії керував акад. К. Воблий, а уже в червні 1942 р. відновлено самостійний Інститут економіки АН УРСР під керівництвом К. Воблого, він же керував і відділом економічної географії [21]. На Інститут було покладено завдання комплексного економіко-географічного дослідження районів Башкирської АРСР, Уралу й Казахстану, а також складання підручників з економічної географії цих територій. Одночасно Інститут був зайнятий розробкою питань, пов'язаних з відбудовою господарства України. З цією метою у 1943 р. для органів Держплану було складено районні нариси економіко-географічного характеру для кожної області Лівобережної України. У тому ж році підготовлено працю "Народне господарство України", в якій детально проаналізовано стан господарства України напередодні війни. Автори цієї праці К. Воблий, В. Воблий, М. Середенко, П. Хромов, З. Шульга та Л. Яснопольський уперше описали різні галузі господарства України в їх історичному розвитку й подали аналіз стану кожної галузі напередодні війни, а також окреслили шляхи їх відбудови та подальшого розвитку. За час перебування Інституту в евакуації його співробітниками було захищено дві кандидатські дисертації: М. Середенком на тему "Металургійна промисловість України" та П. Ожевським – "Комплексний розвиток Туймазинського району Башкирії" [22]. Навесні 1944 р. Інститут економіки повернувся в Україну.

Таким чином, за перші десять років існування Інститут економіки оформився як провідний осередок економіко-географічних досліджень в АН. Якщо свою діяльність Інститут розпочинав із штатом 17 наукових співробітників, то у червні 1941 р. у ньому працювало 59 наукових співробітників [23]. Починаючи з 1940 р. Інститут почав приймати до захисту дисертації з економічної географії на здобуття наукового ступеня кандидата

економічних наук. Центральною дослідницькою проблемою його роботи було визначено проблематику комплексного розвитку народного господарства УРСР і окремих її районів, також започатковано дослідження з історії народного господарства УРСР. Провідною темою наукової роботи Відділу економічної географії була тема "Розміщення і розвиток продуктивних сил економіко-географічних районів УРСР". У кінці 1930-х – на початку 1940-х рр. наукові співробітники Інституту видали ряд праць з проблем економічної географії УРСР: "Коксохімічна промисловість України" (К. Свеченовський), "Проблеми використання водних ресурсів Донбасу" (Д. Вірник), "Цегляна і черепична промисловості Чернігівської області" (П. Ожевський), "Цегляна і черепична промисловості Київської області" (Д. Гак), "Розміщення деяких галузей легкої і текстильної промисловості УРСР" (В. Ісакович, Б. Бабаєв, Е. Савчук, І. Лерман), "Історія розвитку цукрової промисловості в Україні за 20 років радянської влади" (І. Резніков), "Сільське господарство УРСР" (П. Нагорний, В. Бондаренко, Костюха, Стеценко), "Розміщення і розвиток кондитерської промисловості УРСР" (Марченко), "Розміщення і розвиток промисловості у Сталінській, Ворошиловградській і Запорізькій областях" (Шевченко, Савчук, Панащенко), "Розміщення і розвиток маслоробної промисловості УРСР" (І. Резніков), "Розміщення харчової промисловості УРСР" (Любовський), "Розміщення і перспективи розвитку лісової промисловості УРСР" (Петров), "Розміщення продуктивних сил УРСР" (Б. Бабаєв) [24].

Недостатньо дослідженими сьогодні є питання функціонування академічної науки в Україні в умовах нацистської окупації. Німеччина у своїх планах відводила для України особливе місце як території для формування своєї могутності і подальшого завоювання Сходу. На підконтрольній німцям території залишилося досить багато наукових співробітників АН та професорсько-викладацького складу ВНЗ. У вересні 1941 р. за підтримки Українського центрального комітету, очолюваного географом В. Кубійовичем, у Львові було відновлено діяльність НТШ. Саме він очолив спільно з проф. Ю. Полянським його Географічну комісію [25]. Проте вже незабаром окупаційна влада заборонила діяльність НТШ.

У Києві було затверджено новий склад Президії УАН та керівництво її структурних підрозділів. Директором Інституту економіки та статистики став професор М. Величківський [26]. Показово, що серед новостворених академічних установ у Києві був Інститут географії. Однак, враховуючи обмежену матеріально-технічну базу, відсутність необхідних коштів та малочисельний науковий склад, Інститут географії та Українське науково-дослідне бюро статистики були об'єднані з Інститутом економіки, внаслідок чого утворився Інститут економіки, географії та статистики УАН на чолі з проф. М. Величківським [27]. Пріоритетними завданнями Інституту було визначено збір та аналіз

джерел статистичної інформації про стан господарства, оскільки радянська влада систематично фальшувала статистичні відомості. Інститут також розпочав роботу над складанням географії України як в цілому, так і окремих її частин, адже комплексних географічних праць про територію України на той час не було. Співробітники Інституту встигли підготувати до друку працю з фізичної та економічної географії Правобережжя, включаючи місто Київ [28]. А вже у березні 1942 р. з метою переорієнтації роботи установ УАН з типово українознавчих проблем на потреби рейху її було фактично ліквідовано, а утворення нових науково-дослідних установ призвело до повної руйнації структури УАН. Зокрема, Інститут економіки, географії та статистики було передано у підпорядкування генерал-комісаріату міста Києва. Така реорганізація установ УАН не була остаточною і спрямовувалася на утворення великих крайових інститутів. Так, за наказом Е. Коха у червні 1942 р. було організовано Крайовий інститут краєзнавства та господарських досліджень. Куратором Інституту призначили професора Грюнберга, а виконавчим директором М. Розенберга [29]. В листопаді 1943 р. цей Інститут було переведено з Києва до Вінниці. Інший осередок наукового життя в окупованій Україні сформувався в Харкові, де розпочали свою діяльність науково-громадські організації. У 1941 р. у місті почали працювати “Просвіта” й Харківське наукове товариство з географічною секцією [30]. Активним діячем у цих установах був відомий український економіко-географ проф. К. Дубняк. У газеті “Нова Україна” в грудні 1941 р. вийшла другим його стаття “Про чергові завдання української науки”, де вчений визначив як найголовніше із завдань розвитку тогочасної науки її можливість і необхідність долучитися до надбань західноєвропейської наукової думки. На думку К. Дубняка, українські вчені мали поповнити свої знання новим фактичним матеріалом і озброїти себе новою методологією, скинувши при цьому “облудливі кремлівські канони”, які нівечили й утискали вільний розвиток української національної науки. Серед галузей нового українознавства, за переконаннями К. Дубняка, важливе місце мала посісти географія України, пов’язана з геополітикою і демогеополітикою. Вчений наголошував, що географія нарешті повинна представити Україну як природно-географічну одиницю і показати історичний розвиток української нації на певному природному просторі з його природними умовами, ресурсами і межами [31]. Однак і ці наукові установи працювали нетривалий час, оскільки були заборонені окупаційною владою [32]. Таким чином, сподівання тієї частини української наукової інтелігенції, яка залишилася в окупованій Україні, не справдилися, оскільки вже протягом перших місяців окупації стало відомо, що нова влада не прагнула організувати українські академічні установи, а намагалася лише використовувати місцеві наукові кадри з метою підтримки німецької

армії та режиму. Тому спроби організувати будь-які наукові студії, тим більше українознавчі, фактично не мали результатів.

Після повернення у звільненій Київ АН відновила свої структурні одиниці. У вересні 1944 р. одним із перших було відновлено Інститут економіки, враховуючи актуальність проблематики його наукових досліджень, пов’язаних з відбудовою господарства. Уже в перші повоєнні роки Інститут економіки під керівництвом акад. К. Воблого досяг значних наукових результатів. Було підготовлено перший том фундаментальної праці з економічної географії за редакцією акад. К. Воблого, а також друге видання збірника про стан господарства України. Член-кореспондент П. Хромов виконав тему “Промисловість УРСР напередодні Вітчизняної війни”, а колектив учених під керівництвом акад. К. Воблого приступив до роботи над монографією “Народне господарство радянської України”. Розроблялася також тема, присвячена відбудові та розміщенню в УРСР харчової промисловості (акад. К. Воблий та к. е. н., с. н. с. В. Воблий), кам’яно-вугільної промисловості (акад. Л. Яснопольський), чорної металургії (к. е. н., с. н. с. М. Середенко), легкої промисловості (к. е. н., с. н. с. Л. Горелік), машинобудівної промисловості (к. е. н., с. н. с. Д. Гак). Питання відбудови та розміщення спеціалізованого сільського господарства досліджувалися колективом науковців у складі к. е. н., с. н. с. А. Радченко, к. е. н., с. н. с. І. Романенко, к. е. н., с. н. с. М. Стеценко, к. е. н., с. н. с. З. Шульги. Продовжувалася робота з підготовки другого тому “Економічної географії УРСР” під загальним редагуванням К. Воблого. Виходячи з того, що в Інституті економіки за весь час його існування не було підготовлено жодної докторської дисертації, в 1944 р. затвердили три теми докторських дисертацій для наукових співробітників, які мали певний досвід наукової роботи, зокрема: “Населення України XIX століття” (П. Пустоход), “Історія та розміщення чорної металургії України” (М. Середенко) та “Аграрне питання на Україні” (З. Шульга) [33]. Протягом 1945 р. Інститут був доукомплектований науковими кадрами з числа демобілізованих, однак питання забезпеченості висококваліфікованими кадрами залишалося досить гострим, не зовсім налагодженою в цей час була і співпраця з відділом у Львові [34]. Львівський відділ Інституту економіки знову відновив свою діяльність під керівництвом проф. В. Огоновського. Працівники відділу активно долучилися до питань відбудови господарства західних областей УРСР, вивчали проблеми економічної географії регіону, зокрема підготували до друку економіко-географічний нарис про Закарпаття. За постановою РМ УРСР у жовтні 1946 р. Відділ було ліквідовано. Таким чином, в останні роки війни і перші повоєнні роки діяльність економіко-географів у структурних одиницях АН була переорієнтована на потреби відбудови господарського комплексу, швидкого відновлення промисловості та сільського господарства, вивчення

природно-ресурсного потенціалу УРСР. Особливої актуальності набули питання кадрового за безпечення економіко-географічних досліджень. Якщо діяльність аспірантури в перші повоєнні роки принесла свої результати у вигляді зростання кількості підготовлених кандидатських дисертацій з економічної географії (присуджувався ступінь кандидата або географічних, або економічних наук), навіть не зважаючи на надзвичайно складні матеріальні умови життя здобувачів наукових ступенів, то захищених докторських дисертацій в галузі економічної географії не було взагалі.

У перші повоєнні роки питання економічної географії були включені до головних напрямів діяльності АН, зокрема, проблеми розвитку та розміщення галузей господарства, історико-географічних особливостей формування галузей господарства та заселення території України. Інститут економіки досліджував проблеми розміщення економіки, територіальний розподіл продуктивних сил, перспективи розвитку економіко-географічних районів, використання енергетичних ресурсів республіки тощо [35]. За результатами цих досліджень було опубліковано “Нариси розвитку народного господарства Української РСР”, підготовлено двохтомне видання “Нариси економічної географії Української РСР”. Під керівництвом нового директора Інституту акад. П. Першина була підготовлена колективна монографія про розвиток та розміщення сільськогосподарського виробництва у степовій зоні. Було розпочато економіко-географічне дослідження західних областей УРСР. Діяльність Ради по вивченню продуктивних сил відновилася у 1948 р. і спрямовувалася на розробку великих комплексних проблем: дослідження посушливих районів південних областей УРСР, використання природного газу, використання малих річок, розвиток районів Полісся. Для виконання наукового плану Ради було залучено понад 300 науковців з 23 інститутів АН та ВНЗ.

Актуальність географічних досліджень загалом та економіко-географічних зокрема в умовах повоєнної відбудови господарства вимагали створення в структурі АН окремого Інституту географії. На початку 1947 р. від імені всесоюзного Географічного товариства надійшло звернення до голови РМ УРСР М. Хрушова та Президента АН УРСР О. Палладіна щодо організації в Україні філії всесоюзного Географічного товариства та Інституту географії і картографії в системі АН УРСР: “... в цілях подальшого розвитку й розквіту географічної науки в СРСР маємо клопотання про організацію в Україні у м. Києві Науково-дослідного інституту географії та картографії в системі Академії наук УРСР. Подібні науково-дослідні інститути географії уже існують в Академії наук СРСР (Москва), Академії наук Грузинської РСР (Тбілісі), Академії наук Азербайджанської РСР (Баку), Академії наук Латвійської РСР (Рига) та інших союзних республік. Одночасно прохаємо про організацію в УРСР філіалу Всесоюзного Географічного товариства і

Географічного музею УРСР та продовження поряд з географічними дослідженнями на території України наукових робіт в недосліджених районах Центрального Тянь-Шаню, що є славною традицією українських географів...” [36]. Показово, що цей лист було підписано тодішніми лідерами совєтської географічної школи, зокрема академіками АН СРСР Л. Бергом, А. Грігорьевим, О. Шмідтом, І. Крачковським, членами-кореспондентами АН СРСР Н. Баранським, В. Візе, професорами С. Калесніком, В. Каравайським, Е. Шведе, М. Вольфом та іншими. Від імені українських географів лист підписав к. г. н. О. Діброва. Як відомо, такі установи (Інститут географії та картографії і Географічний музей) існували й досить успішно працювали в Україні у 1927 – 1934 рр. до моменту їх brutального знищення комуністсько-більшовицьким режимом [37].

Після смерті акад. К. Воблого в Інституті економіки намітилися тенденції до згортання економіко-географічних досліджень і водночас посилення економізації тематики досліджень, про що свідчать теми наукової роботи Інституту та перелік друкованих видань його співробітників у 1948 – 1950-х роках. На початку 1950 р. відбулося обстеження роботи Інституту економіки комісією ЦК КП(б)У. За результатами перевірки, які були переважно незадовільними, з’явився текст довідки, наповнений інформацією у притаманному для того часу стилі: “...Інститут економіки не справляється з поставленими вимогами і не відповідає потребам соціалістичного будівництва, ...тематичні плани Інституту з року в рік не виконуються, ...в підготовлених Інститутом роботах переважає історико-описовий підхід, без теоретичних узагальнень, ...у “Наукових записках” № 1 за 1946 р. буржуазний націоналіст М. Туган-Барановський оголошений основоположником і організатором економічної думки на Україні, ...Інститут не дав жодної роботи заснованій на марксистсько-ленінському аналізі виникнення і розвитку робочого класу, ... кадри Інституту підбиралися за принципом приятелізму, що призвело до засмічення випадковими людьми, ...головною причиною такого стану справ є відсутність в Інституті на протязі багатьох років більшовицького наукового підходу як у керівництва Інституту так і з боку Відділення суспільних наук...” [38]. Результати роботи комісії були оформлені у вигляді Постанови ЦК КП(б)У про роботу Інституту економіки АН УРСР у післявоєнний період від 21 лютого 1950 р., яка зобов’язувала Президію АН у найкоротші терміни усунути виявлені комісією недоліки, переглянути план науково-дослідницької роботи з їх переорієнтацію на “актуальні проблеми соціалістичного будівництва”, встановлення реальних зв’язків із виробництвом та Держпланом. Ряд рекомендацій стосувався кадрової політики в Інституті та напрямів удосконалення партійної роботи [39].

У 1947 р. відновила свою діяльність Рада по вивченню продуктивних сил. Під керівництвом акад. А. Кіпріанова, а з 1948 р. – акад. П. Погребняка вона

стала координаційним центром науково-дослідних робіт з дослідження великих комплексних проблем, а саме: розвитку продуктивних сил Полісся, Чернівецької, Закарпатської та Кримської областей, розвитку й спеціалізації сільського господарства у степовій зоні УРСР. Економіко-географічні студії в

Інституті економіки реалізовувалися фактично усіма його відділами, однак існував і спеціалізований відділ економічної географії, який у 1950 р. був реорганізований у відділ розміщення продуктивних сил.

Таблиця 1

Склад Інституту економіки АН УРСР наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст.

Відділи Інституту	Завідувачі відділів	Старші наукові співробітники	Молодші наукові співробітники
Економічної географії	акад. Воблий К. к. е. н. Зведенюк П.	к. е. н. Воблий В. к. е. н. Зведенюк П. к. е. н. Липський В. к. г. н. Мукомель І. д. г. Огоновський В. д. г. Степанів О. к. е. н. Томчук О.	к. е. н. Корецький Л. к. е. н. Кугукало І. Синьов М.
Економіки промисловості	к. е. н. Вірник Д. к. е. н. Середенко М.	к. е. н. Горелік Л., к. е. н. Румянцев О. чл.-кор. Фейгін Я. к. е. н. Хотимченко М. чл.-кор. Хромов П. к. е. н. Шевченко А. к. е. н. Шевченко Я. акад. Яснопольський Л	к. е. н. Горбенко Є. к. е. н. Жеребкін Г. к. е. н. Храмов О.
Економіки сільського господарства	акад. Першин П. к. е. н. Радченко А.	к. е. н. Бондаренко В. к. с-г. н. Семко П. к. е. н. Чайковський А.	к. е. н. Ігнатков Д.
Історії народного господарства	к. е. н. Вірник Д. к. е. н. Романенко І.	к. е. н. Бондаренко В.	к. е. н. Стеценко М.

З початку 1950-х рр. відбулася еволюція загальної економіко-географічної тематики науково-дослідницької роботи в АН від проблематики відбудови господарства до питань подальшого розвитку промисловості і сільського господарства республіки. Інститут економіки у 1950-х рр. тісно співпрацював з Радою по вивченню продуктивних сил, продовжуючи дослідження в галузі економічної географії, що стосувалися будівництва Каховського гідровузла і системи зрошувальних каналів на півдні України, теоретичного обґрунтування найбільш ефективних шляхів розвитку промисловості УРСР, спеціалізації і комплексного розвитку економічних районів республіки, розвитку їх продуктивних сил. Так, у проблемно-тематичному плані науково-дослідних робіт академії на 1951–1955 рр. економіко-географічними темами були: “Розвиток галузей промисловості УРСР в період переходу від соціалізму до комунізму”, “Характеристика розміщення промисловості і транспорту в районі будівництва Каховської ГЕС і Південноукраїнського каналу” [40], “Використання місцевих джерел добрив Української РСР”, “Комплексне використання бурого вугілля і торфу Української РСР”, “Розвиток продуктивних сил Полісся Української РСР” тощо [41].

У зв'язку із збільшенням обсягів науково-дослідних робіт в галузі географії та їх вузькою спеціалізацією з ініціативи Інституту геології та Інституту економіки було знову запропоновано

створити в структурі АН окремий Інститут географії на базі Інституту географії Київського університету. Останній формально був правонаступником Інституту географії та картографії, який було створено ще у 1926 р. у Харкові, а після злочинного знищення колективу й самого Інституту більшовицьким режимом його залишки було передано спочатку до Харківського університету, а в 1940 р. до Київського університету. В серпні 1951 р. було направлено звернення АН до РМ УРСР у справі організації Інституту географії АН УРСР: “В Академії наук УРСР відсутній науковий центр по вивченню проблем географії УРСР. Окремі геоморфологічні дослідження ведуться в Інституті геології АН УРСР, економіко-географічні дослідження проводяться в Інституті економіки... Поряд з тим в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка є Інститут географії з штатом у 29 співробітників, які не в змозі розгорнути будь-яких значних робіт по комплексному дослідженню території УРСР. Майже взагалі не організовані кліматологічні та метеорологічні дослідження. Разом з тим розвиток продуктивних сил УРСР, втілення плану перетворення природи, завдань освоєння і використання малих річок, питання агромеліорації, боротьби з ерозією ґрунтів й інших заходів вимагають розвитку комплексної географії дослідження території УРСР, рельєфу, геоморфології, клімату, розробки питань метеорології і інших елементів природи нашої республіки. У зв'язку з

цим Президія АН УРСР просить Раду Міністрів УРСР порушити клопотання перед Радою Міністрів СРСР про організацію Інституту географії АН УРСР на базі Інституту географії Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, передавши його у склад Академії наук УРСР”[42]. Про необхідність фундаментальних географічних досліджень в межах АН говорилося також у підготовленій Президією довідці про заходи щодо розширення актуальних наукових досліджень академічних установ: “... В Академії наук УРСР у вкрай обмежених розмірах ведуться дослідження в галузі географії... Президія АН просить передати Інститут географії Київського держуніверситету, щоб, укріпивши його відповідними кадрами, можливо було в майбутньому розгорнути широкі дослідження в галузі фізичної географії, кліматології і метеорології, економічної географії і т. д. Є принципова згода керівництва цього Інституту і ректора університету на передачу Інституту географії” [43]. Інститут географії Київського держуніверситету на початку 1950-х рр. мав окремий штат, що налічував 40 співробітників, а його структура включала відділ фізичної географії, відділ економічної географії, відділ картографії, картографічну майстерню, спелеологічну лабораторію та бібліотеку. Очолював Інститут професор П. Заморій. Однак ця спроба утворення в складі АН високої географічної установи академічного типу залишилася нереалізована, оскільки не знайшла підтримки у партійного керівництва. Коли вже у 1952 р. над Інститутом в складі університету нависла загроза закриття, проф. П. Заморій особисто звернувся до керівництва РМ УРСР з проханням передати Інститут до складу АН, аби “врятувати єдиний науково-дослідний географічний центр в Україні, головними завданнями якого є всебічне географічне вивчення території, населення і господарства України, розробка теоретичних проблем фізичної та економічної географії, геоморфології, кліматології, дослідження виробничих сил, підготовка фундаментальної монографії “Географія України”. Це прохання теж лишилося поза увагою керівництва республіки. Ось якою була сила небажання, а то й навіть страху партійної верхівки перед ідеєю відродження географічного українознавства в академічній науці України. І навіть в умовах т. зв. “відлиги”, коли Президія АНУРСР зверталася до РМ СРСР і АН СРСР (бо тільки з їх високої волі АН УРСР мала право створювати нові структурні одиниці) про відкриття хоча б сектору географії, ця спроба була безрезультатною. Лише у 1964 р. при Інституті геологічних наук АН УРСР було утворено Сектор географії з відділами економічної географії, фізичної географії та картографії. У 1970 р. Сектор було перетворено на Відділення географії Інституту геофізики АН УРСР, і лише у 1991 р. постав Інститут географії АН незалежної України.

Характерною рисою розвитку економіко-географічних досліджень в АН УРСР упродовж 1950-х рр. було переміщення їх організаційного

центру з Інституту економіки до Ради по вивченню продуктивних сил. Зусилля вчених АН були спрямовані на поглиблене вивчення природно-ресурсного потенціалу, перспектив подальшого розвитку продуктивних сил в окремих економічних районах. Науково-дослідницька робота і Ради і Інституту економіки в роки т. зв. п'ятої п'ятирічки здійснювалася в рамках “завдань, поставлених у праці Й. Сталіна “Економічні проблеми соціалізму в СРСР” [44] та була спрямована на реалізацію головних завдань Держплану.

Висновки. З самого початку утворення Академії наук у Києві в ній було розпочато роботу над організацією географічних досліджень. Наукове обґрунтування кафедри географії здійснив академік П. Тутковський. У перші роки існування Академії розпочали свою роботу комісії краєзнавства, вивчення продуктивних сил, вивчення народного господарства України, Товариство українських економістів, також було обґрунтовано статутні засади Українського географічного товариства. Початок фундаментальних географічних досліджень в Академії наук пов'язаний із обранням С. Рудницького академіком та керівником кафедри географії. На кінець 1920-х рр. Академія наук постала як наукова установа загальнодержавного значення з акцентом на українознавчих дослідженнях, в якій досить великі перспективи розвитку мала й географічна наука.

Упродовж другої половини 1930-х рр. економіко-географічні дослідження в Академії наук були зосереджені в Інституті економіки та Раді по вивченню продуктивних сил. Координатором економіко-географічних досліджень виступав академік К. Воблій. У перші повоєнні роки Інститут економіки під керівництвом акад. К. Воблого досяг значних наукових результатів, зокрема було підготовлено перший том фундаментальної праці з економічної географії, а також видання про стан господарства України. До головних напрямів діяльності Академії були включені такі питання економічної географії, як розвиток і розміщення галузей господарства, історико-географічні особливості формування галузей господарства та заселення території України. Інститут економіки досліджував проблеми розміщення економіки, територіальний розподіл продуктивних сил, перспективи розвитку економіко-географічних районів, використання енергетичних ресурсів республіки тощо. Економіко-географічні студії в Інституті економіки реалізовувалися фактично усіма його відділами, однак існував і спеціалізований відділ економічної географії, який у 1950 р. був реорганізований у відділ розміщення продуктивних сил.

Упродовж 1950-х рр. спостерігається переміщення організаційного центру економіко-географічних досліджень з Інституту економіки до Ради по вивченню продуктивних сил. Вона стала координаційним центром з економіко-географічного дослідження великих комплексних проблем.

Література і джерела

1. Географічна наука в Національній академії наук України / Л. Г. Руденко, О. М. Маринич, В. П. Палієнко та інші. – К.: Академперіодика, 2009. – 252 с.
2. Пояснююча записка до законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. – К., 1918. – С. 3.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВ України). – Ф. 30, Оп. 2, спр. 6799, арк. 48-52.
4. Записка Тутковського П. А. до Комісії для вироблення законопроекту про утворення кафедри географії в УАН // Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. – 1918. – С. 31-32.
5. Звідомлення Всеукраїнської Академії наук за 1923 рік. – К., 1924.
6. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 10, спр. 26303, арк. 9.
7. ІР НБУВ. – Ф. 10, спр. 236, арк. 1.
8. Звідомлення Української академії наук у Києві за 1927 р. – К., 1928.
9. Архів Ради з вивчення продуктивних сил НАН України. – Оп. 1, спр. 21, арк. 1-16.
10. ІР НБУВ. – Ф. 10, спр. 18703, арк. 1-75.
11. ІР НБУВ. – Ф. 10, спр. 18712, арк. 1-11.
12. ЦДАВОВ України. – Ф. 166, Оп. 1, спр. 9521, арк. 71.
13. ЦДАВОВ України. – Ф. 166, Оп. 10, спр. 569, арк. 10.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, Оп. 7, спр. 3882, арк. 102.
15. Архів Президії НАН України. – Ф. 251, Оп. 1, спр. 62, арк. 110.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1, Оп. 6, спр. 409, арк. 42.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1, Оп. 20, спр. 7092, арк. 1-5.
18. Наукова робота Академії наук в 1939 році // Вісті Академії наук УРСР. – К., 1940. – № 4. – С. 5-37.
19. Архів Президії НАН України. – Ф. 251, Оп. 1, спр. 69, арк. 4-123.
20. Діяльність інститутів Відділу суспільних наук у 1940 році // Вісті Академії наук УРСР. – 1940. – № 9. – С. 20-27.
21. Архів Президії НАН України. – Ф. 251, Оп. 1, спр. 96, арк. 204-297.
22. Архів Інституту економіки НАН України. – Оп. 1, спр. 14, арк. 1-6.
23. Інститут архівознавства НБУВ імені В.І. Вернадського (далі – ІА НБУВ). – Ф. 360, Оп. 1, спр. 19, арк. 1-7.
24. ІА НБУВ. – Ф. 360, Оп. 1, спр. 5 арк. 1-2.
25. Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 309, Оп. 11, спр. 36, арк. 75-76.
26. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 2356, Оп. 6, спр. 209-а, арк. 52-53.
27. ДАКО. – Ф. 2356, Оп. 6, спр. 198-б, арк. 20-21.
28. ДАКО. – Ф. 2462, Оп. 1, спр. 5, арк. 6.
29. ЦДАВОВ України. – Ф. 3206, Оп. 5, спр. 4, арк. 350.
30. ЦДІАЛ. – Ф. 309, Оп. 1, спр. 141, арк. 1-2.
31. Дубняк К. Про чергові завдання Української науки // Нова Україна. – 1941. – 25–26 грудня. – С. 3-4.
32. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 2982, Оп. 7, спр. 24, арк. 47.
33. Архів Інституту економіки НАН України. – Оп. 1, спр. 14, арк. 1-6.
34. Звіт про роботу Академії наук УРСР за 1945 рік // Вісті АН УРСР. – 1946. – № 5-6. – С. 15-29.
35. Архів Президії НАН України. – Ф. 251, Оп. Планова комісія, спр. 206.
36. ЦДАГО України. – Ф. 1, Оп. 70, спр. 1087, арк. 23-24.
37. Шевчук С. М. Наукова школа Українського науково-дослідного інституту географії та картографії / С. М. Шевчук. – Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2013. – 270 с.
38. ЦДАГО України. – Ф. 1, Оп. 70, спр. 1786, арк. 159-194.
39. ЦДАГО України. – Ф. 1, Оп. 6, спр. 1375, арк. 8-12.
40. Архів Президії НАН України. – Ф. 251, Оп. Планова комісія, спр. 439, арк. 30 – 46.
41. Звіт про роботу АН УРСР у 1951 році // Вісник АН УРСР. – 1952. – № 5 (186). – С. 3 – 24.
42. Архів Президії НАН України. – Ф. 251, Оп. 1, спр. 387, арк. 264.
43. ЦДАВОВ України. – Ф. 2, Оп. 8, спр. 2413, арк. 104-111.
44. Підсумки роботи установ Академії наук УРСР за 1952 рік // Вісник Академії наук УРСР. – 1953. – № 4 (197). – С. 23-43.

Стаття надійшла 6.03.2015 р.